

STAROČESKÉ A NĚMECKÉ MILOSTNÉ BÁSNICTVÍ VRCHOLNÉHO STŘEDOVĚKU

Sylvie Stanovská – Manfred Kern

OPERA UNIVERSITATIS MASARYKIANAE BRUNENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

SPISY MASARYKOVY UNIVERZITY V BRNĚ
FILOZOFICKÁ FAKULTA

Číslo 417

muni
PRESS

Sylvie Stanovská – Manfred Kern

STAROČESKÉ A NĚMECKÉ MILOSTNÉ
BÁSNICTVÍ VRCHOLNÉHO
STŘEDOVĚKU

Masarykova univerzita
Brno 2013

Recenzovala: prof. PhDr. Michaela Soleiman pour Hashemi, CSc.

© 2013 Sylvie Stanovská, Manfred Kern

© 2013 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8227-4 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-6342-6 (brožovaná vazba)

ISSN 1211-3034

Předmluva

V této knize přinášíme všechny dosud známé texty staročeské milostné lyriky od počátků tohoto žánru na přelomu 13. a 14. století až do 15. století. Texty jsou opatřeny komentářem. Naší edicí se snažíme o úhel pohledu, který je na rozdíl od předchozích edic rozšířen o srovnání staročeských lyrických textů s texty z prostředí německy mluvících zemí stejné doby.

Staročeská milostná lyrika stojí na konci dlouhé tradice středověké milostné lyriky, psané v národních jazycích. Tato tradice celkově utváří evropskou literaturu: Působí totiž od Petrarky – i když několikrát přetvořená a pozměněná – až po současnost.

V průběhu svého vývoje se velmi podstatně změnil původní poetický model, který počíná lyrikou provensálskou a starofrancouzskou a ve svém vývoji pokračuje v německém jazykovém prostředí. Tyto změny jsou výsledkem literárně – estetických a literárněhistorických procesů, vycházejících přímo ze žánru a jeho estetiky, ale dají se také vysvětlit jako důsledky hlavních sociálně-kulturních změn i pozměněných podmínek, za kterých byla literatura provozována; už neovlivňovala pouze společenskou elitu z řad šlechty.

Shody staročeské milostné lyriky s touto tradicí dvorské poezie jsou nepřehlédnutelné. Vedou do románského jazykového prostoru, hlavně však do prostoru německy mluvících zemí. Písňové typy, témata, motivy, metaforika a prvky stylu (méně však formální utváření strof) se zřetelně shodují s německým minnesangem a také s mladším německým lyrickým básnictvím 14. a 15. století.

Autoři staročeských milostných písní dokonce dokázali rozeznat různé fáze vývoje německé a románské milostné lyriky a jejich poučenost o obrazném a pojmovém světě „klasického“ německého minnesangu byla větší, než se dosud myslelo. To je velmi důležité a zajímavé.

Filologickým záměrem této edice je pojmenování těchto skutečností.

Doufáme, že naše práce přispěje k literárněvědné komparatistice a povede k dalšímu výzkumu toho, jak působila světská lyrika vrcholného středověku na lyriku pozdního středověku. Zdůrazníme-li, že se ve staročeské milostné lyrice spojují poetické vzory literatur různých dob, je její výpověď a hodnota na mimořádně vysoké úrovni.

Vznik této edice podnítila Sylvie Stanovská. Je autorkou ediční úpravy všech textů i autorkou údajů o provenienci, o všech uvedených rukopisech, z nichž jsme čerpali a o metrické výstavbě strof písní v komentáři. Manfred Kern spolupracoval na úvodu, komentář k písním si oba autoři edice rozdělili a vzájemně také kontrolovali. Části komentáře jsou vždy podepsány podle toho, kdo z badatelů je jejich autorem.

Na tomto místě bychom chtěli vyjádřit náš srdečný dík všem, kdo se na vzniku této knihy podíleli myšlenkovými podněty, radami, diskusí, kritikou i slovy, ze kterých jsme čerpali síly. Milan Kopecký (Masarykova univerzita Brno) nám byl se svou edicí české a latinské středověké světské lyriky v mnohém ohledu vzorem. Alfred Ebenbauer (Univerzita Vídeň) tento projekt velmi podporoval. Tímto chceme oběma již zesnulým badatelům věnovat důstojnou vzpomínku. Dušan Šlosar (Masarykova univerzita Brno) nám podal pomocnou ruku při řešení mnohých problémů staré češtiny. Stanislavu Tesařovi (Masarykova univerzita Brno) děkujeme za odbornou i technickou pomoc. Vlastimil Brom (Masarykova univerzita Brno) nám pomohl při technické úpravě textů písní.

Projekt této edice v němčině probíhal v rámci a s podporou badatelského programu AKTION Česká republika – Rakousko. Děkujeme proto ministerstvům obou zemí. Tisk německého vydání umožnila podpora německé nadace Alexandra von Humboldta, které patří rovněž náš velký dík.

Předkládaná česká edice je upravenou a doplněnou verzí německého vydání našeho díla *Alttschechische Liebeslyrik*, které vyšlo v nakladatelství Praesens Verlag ve Vídni v roce 2010.

Nynější ediční projekt vznikl s finanční podporou Grantového fondu děkana Filozofické fakulty MU.

Přejme si, aby vědecká spolupráce, přesahující hranice České republiky a Rakouska, i nadále vzrůstala.

Brno a Salcburk, v listopadu 2012

Sylvie Stanovská, Manfred Kern

Památce Milana Kopeckého,
profesora starší české literatury
na Ústavu české literatury
Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně

Úvodem

I. Staročeská a evropská milostná lyrika středověku

Písně staročeské milostné lyriky, obsažené v této edici, se dochovaly v rukopisech z časového období od poloviny 14. do druhé poloviny 15. století. Přesnou dobu jejich vzniku s určitostí nezjistíme; literárně-estetické a literárně-historické skutečnosti však napovídají tomu, že nebyly napsány před rokem 1300. Nevíme, do které doby sahají počátky milostného básnictví v českém jazyce ani v jakém rozsahu a jak dlouho byly tradovány ústně.

Dochované texty však přesvědčivě ukazují, že představují pozdní rozkvet světské milostné lyriky vrcholného středověku.

Tato milostná lyrika je jedním z klíčových kulturních výdobytků středověkého básnictví. Jako lyrické pojednání o lásce tvoří základ západní literární tradice, které svou formou, rétorikou a básnickým obsahem ovlivňuje milostnou lyriku až do dnešních dob. Nemůžeme tu ale mluvit o uceleném lyrickém žánru; máme před sebou spíše zastřešující literárně – estetický a literárně-historický systém, který vytváří různé tradice, podmíněné konkrétním národním jazykem, lyrickými formami a rejstříky a v neposlední řadě i společenským prostředím, v němž se utvářely.

Na počátku stojí – tak jako jinde v Evropě, ovlivněné latinským písemnictvím – národní literatura psaná v latině. Tato literatura vytváří měřítko pro literatury národní, jimž poskytuje základ nejrozmanitějších lyrických forem a rejstříků, což platí i pro milostnou lyriku. Národní literatura psaná latinsky je v přímém kontaktu k milostnému básnictví antiky, které – vedle vlivů duchovní literatury a básnictví arabského – utváří různé koncepce milostného básnictví vrcholného středověku.

Počátek milostné lyriky v národních jazycích středověké Evropy hledejme ve 12. století v Akvitánsku. Zde, v písních trobadorů, se zrodila lyrická tradice, která středověké milostné básnictví jiných literatur v národních jazycích zásadním způsobem ovlivnila. Sociální vrstvou jejich nositelů nejsou klerikové ani potulní žáci, nýbrž světská šlechta, utvářející dvorskou společnost. Její růst a vývoj je mnohvrstevným kulturním a civilizačním procesem, jehož hlavní myšlenkou je pojem „dvorskost, dvorský mrav“ – „courtoisie“. Svou dvorskou příslušnost tato třída ukazuje novým společenským chováním a cítěním (politickým ceremoniałem počínaje až ceremoniałem zasedacího pořádku u stolu v takovéto společnosti konče) a v neposlední řadě i zcela novou světskou formou umění, v němž se tato vrstva také aktivně školí.

Dvorská milostná lyrika se zařazuje institucionálně i pragmaticky do kulturního života na šlechtickém dvoře. Neodráží pouze sociálně-kulturní vývoj,

nýbrž sama je vrstvou, která formuluje dvorské chování jako myšlenkovou koncepci. Ústřední význam má v tomto smyslu představa „dvorské lásky“ – „amour courtois“. „Dvorská láska“ je chápána jako milostná služba, kterou milovník vyjadřuje svůj vztah k dvorské paní. Tato „paní“, „paní jeho lásky“, představuje nový, idealizovaný obraz ženy. Ztělesňuje zároveň cíl i ideál dvorské lásky; vzor, který zavazuje. Proto ji milovník chválí a uctívá.

V myšlence „milostné služby“ a v idealizaci „paní“, která je vznešená a uctívána, lze nejlépe spatřit sociálně-historické, sociálně-kulturní a metafyzické rozměry této básnické koncepce. Myšlenku „Amour courtois“ však nemůžeme chápat jako jednotný a neměnný myšlenkový proud. Můžeme ji spíše zachytit v různých podobách, v jejichž rámci se utvářejí jednotlivé žánry dvorské lyriky, ale také dvorské epiky. Ústředním principem trobadorské lyriky je koncepce „fin amor“ která nachází svůj nejjemnější výraz i odstín v „paradoxe amoureux“. Míněna je tím „zjemnělá láska“ mužského subjektu, opěvujícího v písni vysoce postavenou dvorskou paní, láska, která je myšlena jako nevyslyšitelná, avšak zároveň ji v srdci milovníka nikdy nelze umlčet.¹

Žánr, ve kterém je tento princip uplatňován, je píseň tak řečeného „vysokého stylu“, „grand chant courtois“. Dominantním tématem této písně je milostný nárek. Poukazuje na rozhodující chápání lásky jako utrpení. Tato koncepce sahá v neposlední řadě k Ovidiovi. Jako jeden z nejspěšnějších komplementárních žánrů k „milostnému nářku“ se jeví „alba“, česky „svítáníčko“, které má typizovaný scénář a „vypráví“ o loučení milenců (rytíře a paní) ráno po milostné noci. I když je zde láska vylicena jako (i tělesně) dovršená, nepopisuje se zde okamžik radosti, na který by se lyrický dialog milenců zaměřoval, líčí se zde naopak okamžik utrpení dvorských milenců z jejich nastávajícího rozloučení, tedy utrpení lásky. Pikantnost sociálně – kulturního charakteru tohoto žánru spočívá ve skutečnosti, že „paní“ svítáníčka je velmi často charakterizována jako vdaná. Jde tu tedy o popis situace manželské nevěry.

Zdůrazněme, že akvitánská lyrika rozeznává široké spektrum lyrických forem a témat. Vedle politické a didaktické lyriky je to například také milostné básnictví jiného stylu. Na tomto místě jmenujme „pastorelu“. Pojednává v zobecněné formě o setkání dvorského rytíře s pastýřkou, („pastorella“), a zdůrazňuje přímočarou, často až pokleslou a agresivní erotiku. K tomu přistupuje velkolepý žánr křížácké lyriky, která popisuje problém dvorské lásky na pozadí prožitku účastníka křížové výpravy, vzdáleného své paní a přesto jí bezvýhradně oddaného. Dále jmenujme skupinu písní, psaných z pohledu ženy, které, pokud byly skutečně napsány ženami, nabízejí vysoce zajímavý korektiv k dominujícímu

1 K pojmům a systému dvorské lyriky srovnej např. Leo Spitzer: *L'amour lointain de Jaufré Rudel*. V: *Romanische Literaturstudien* (1936–1956). Tübingen 1959, S. 363–417 + k *paradoxe amoureux*); Paul Zumthor: *Essai de poétique médiévale* (1972) Avec une préface de Michael Zink en un texte inédit de Paul Zumthor. Paris 2000; Heinz Bergner (vyd.): *Lyrik des Mittelalters. Probleme und Interpretationen*. Sv. 1. Stuttgart 1983; Helmut Tervooren: *Gattungen und Gattungsentwicklung in mittelhochdeutscher Lyrik*. V: H.T. (vyd.): *Gedichte und Interpretationen*. Mittelalter. Stuttgart 1993. S. 11–39.

mužskému pohledu, z něhož je dvorská lyrika převážně napsána. Přitom se ani u „ženské lyriky“ v žádném případě nejedná o jednoduché perspektivy.

Okolo poloviny 12. století nachází trobadorská lyrika své pokračování v lyrice severofrancouzských trubérů. O něco později na ni – poprvé v jiném národním jazyce – navázal německý minnesang, který je novou součástí dvorské kultury v německém jazykovém prostoru.

Německý minnesang se dá v hrubých rysech rozdělit na tři fáze: První je fáze raná, která ještě není ovlivněna písní vysokého stylu a její rituální koncepcí utrpení z lásky (*fin' amor*). Následuje fáze minnesangu vysokého stylu (největšího rozkvětu tohoto umění), který tuto koncepci svým jedinečným způsobem kultivuje a do jisté míry také monopolizuje (což u trobadorské a trubérské lyriky nezaznamenáváme). Minnesang této fáze vrcholí dílem Walthera z Vogelweide, které prolomilo hranice stále opotřebovanějšího a již příliš „známého“ minnesangu vysokého stylu (*grant chant*) a také tematicky překračuje hranice lyrického dvorského básnictví v úzkém slova smyslu. Třetí fází je pozdní minnesang, který se objevuje kolem roku 1220 a trvá až do počátku 14. století. Rozlišuje opět širší repertoár lyrických forem, žánrů a koncepcí milostného básnictví.

Rozvíjí se také samostatná větev k minnesangu protichůdného, často až „antidvorský“ akcentovaného lyrického básnictví (dílo Neidharta z Reuentalu – kolem roku 1210–1240). Svou specifickou scénérií stylizovaného „neotesaného“ světa sedláků a vesničanů (tzv. *dörper* – vesničané) a svými vysoce typizovanými písněmi („letní“ písně a „zimní“ písně), svou drastickou erotikou a motivy travestie a frašky, které vystřídaly klasické lyrické motivy, vytváří v německém jazykovém prostředí nadobyčej produktivní a dlouho trvající tradici (tzv. „Pseudoneidhartovská“ lyrika). Tato lyrika přetrvává až do 16. století.

Středověká románská i německá milostná lyrika se ve svém jádru váže ke dvorské kultuře a žije v součinnosti se svou hudební stránkou – s přednesem lyrické písně. Jedná se o monodický zpěv. Texty jsou často variabilní a nemají pevnou podobu.

Minnesang je dochován v zápisech, pocházejících většinou teprve z období jeho pozdní produktivní fáze na počátku 14. století. Teprve tato doba nám umožňuje, abychom se seznámili i s texty dřívějších období. Existují tři nejvýznamnější rukopisy – „Malý“ Heidelberský, „Weingartenský“ a „Velký“ Heidelberský rukopis (nazývaný také „Codex Manesse“ – Manesský rukopis). Mají nevyčísitelnou hodnotu literární i muzeální.

Neznamená to ovšem, že lyrika, se kterou se v těchto rukopisech setkáváme, už nebyla v této době provozována. 14. století však v tomto ohledu zřejmě přineslo zásadní změny poetického i sociálně-kulturního charakteru. Autoři i obecnost se již nedají známým způsobem zařadit do vrstvy šlechtické elity, což bylo charakteristické pro 12. a 13. století. Z této elity sice vzešli velmi významní lyrikové jako např. Oswald z Wolkensteinu nebo Hugo z Montfortu, hrabě z Bregenz, kteří po sobě zanechali velmi významné rukopisy svých písní. Poprvé

v dějinách tohoto umění si je také sami autorsky uspořádali. V této vrstvě dále nacházíme velmi okázalé, myšlenkově sršivé významné písňové dílo anonymního skladatele, které bylo napsáno na dvoře milovníka umění, salcburského arcibiskupa Pilgrima II. z Pucheimu. Skladatel se sám nazývá pseudonymem „Mnich salcburský“. Kromě toho však tvoří i autoři lyrických písní v měšťanském prostředí jako například Michael Beheim, který je v knížecích službách, nebo např. Jörg Schilcher či Schiller, který se řadí k „cechu“ mistrů pěvců.²

Důležitou součástí milostné lyriky jsou pak většinou anonymní písně, dochované ve „zpěvnících“ („Liederbuch“), které vnikají především v měšťanském prostředí jižního Německa (Norimberk, Augšpurk). K nejznámějším takovým sborníkům patří „Sborník Kláry Hätzlerové, který je pojmenován podle své písářky a zhotovitelky; byl dokončen v roce 1471 a je uchovávan v Praze. Ale protože se lyrika volně přenášela z jedné vrstvy obyvatelstva do druhé, vznikaly podobné sborníky i v prostředí šlechty, o čemž svědčí např. zpěvník Königsteinský (kolem roku 1470–72) z majetku šlechtické rodiny hrabat z Eppsteinu-Königsteinu.

Od roku 1400 se v německém jazykovém prostoru objevuje nová pozdně středověká milostná lyrika. Pokračuje sice v tradici minnesangu, v mnohém směru se však od něj zřetelně odlišuje. Odhlédneme-li od francouzských vlivů v oblasti hudebních forem, vidíme, že tato lyrika z velké míry ztratila vazbu na vrcholnou evropskou kulturní tradici, představovanou zejména italskou poezií dvanáctého a třináctého století, tedy lyrikou Dantovou a Petrarkovou. Tato německá pozdní milostná lyrika – mladší milostné básnictví – je formálně i obsahově mnohem jednodušší než dvorská lyrika 12. a 13. století. Topika těchto písní je stereotypní. Obsahuje starší, „otřelé“ básnické obrazy, koncepce lásky, lyrické polohy a scény, které jsou dostatečně známé, osvědčené a bývají často směřovány způsobem, který nám dnes připadá nelogický. Myšlenkám písní chybí logika, texty se často vyznačují rozporuplností a „křížením“ motivů i lyricko-patetických pasáží s vyloženě pokleslými výrazy. Značnou roli tu hraje – také vlivem „neidhartovské“ lyriky – modely tzv. „nízké lásky“, například mezi děvečkou a pacholkem, které mají stylizovaný charakter. Zájem autorů o to, aby lyrickou scénu zobrazili z této perspektivy, nemůžeme vysvětlit přímo sociálně-historickými důvody. Tato lyrika svým parodicko-hravým charakterem ukazuje na specifikum pozdně středověké estetiky: je protikladem „vznešené povahy a tónu“ klasického minnesangu.

Pestrá paleta motivů, koncepcí lásky i rejstříků, kterými tato eroticko-lyrická poezie v této době oplývá, umožňuje, abychom na tuto dobu nahlíželi jako na dobu „produktivního stavu nejednotnosti“. S tím souvisí i nové, širší a nehomogenní sociálně-kulturní prostředí, v němž dochází ke kontaktu autora s obecností. Toto publikum se již nedá, jak jsme uvedli výše, omezit

2 K této osobnosti nejnověji Repertorium der Sangsprüche und Meisterlieder des 12. bis 18. Jahrhunderts. Hg. von Horst Brunner und Burghart Wachinger unter Mitarbeit von Eva Klesatschke, Dieter Merzbacher, Johannes Rettelbach, Frieder Schanze. Leitung der Datenverarbeitung: Paul Sappl, díl 13.

pouze na vrstvu šlechty. Skutečnost, že existuje mnoho různých lyrických vzorů, vzešlých z komplikovaného procesu „mísení“ žánrů, podtrhuje „hybridní“ charakter pozdně středověké německé milostné lyriky.³

Obsah textů a jejich děj je často rozporuplný a nelogický. Zde hraje roli i recepce, je důležité, kdo texty četl resp. v jaké společnosti se přednášely.

Také z hudební složky textů vytušíme, že textu už nepřislušelo natolik výsadní postavení jako v klasickém minnesangu a dvorské lyrice, která byla samozřejmě zpívána. Stejně poslavení náleží textu i v novodobé lyrice. Z dochovaných záznamů ve zpěvnících, které velmi často nabízejí pouze text písně a nikoliv její notový záznam, můžeme usuzovat, že texty byly nejen zpívány, ale někdy pouze čteny.

Koncepce dvorské rytířské lásky coby milostné služby byla zavržena. Nyní převažují jiné situace, např. navazování milostného vztahu či loučení, nárek nad nevěrou partnerky či partnera, zrada lásky či nemožnost přiblížit se k milované osobě (zde již neplatí tak jako u minnesangu stavovský rozdíl). Z dřívější lyriky a minnesangu autoři přejímají motiv nepřátel milostné dvojice (Klaffer), kteří ruší jejich vzájemnou blízkost a důvěrnost. Z nových alegorických motivů musíme zmínit především symboliku barev a její výklad. Tato lyrika obecně směřuje k didaktickým pasážím o lásce: jak lásku získat, jaké přináší láska rozpory – blaho, žal, zoufalství. Barevnou symbolikou bývá často vyjádřeno, v jakém stadiu vztahu se milovník nachází, což se do jisté míry promítá i do dnešní milostné symboliky: zelená je symbolem naděje a počátku lásky, červená symbolem planoucí vášně.

Z hlediska estetické hodnoty německé lyriky 14. a 15. století můžeme být rozporuplného mínění. Nehledě na tuto skutečnost je však relativní šíře spektra dochovaných textů i jejich formální i obsahová mnohvrstevnost pozoruhodná. Oba tyto aspekty svědčí o tom, že produkce této lyriky byla čím dál dostupnější, což urychlil zejména papír jako používaný prostředek a knihtisk jako nové převratné médium. Ale i difúznost v oblasti sociálně–kulturní a rozšíření literárních kompetencí jsou dokladem této změny – což platí pro aktivní tvorbu i pro recepci této lyriky. Tento proces ještě nebyl současnou literární vědou dostatečně zhodnocen a doceněn. „Pokleslá“ milostná lyrika pozdního středověku v sobě ukrývá – jak se zdá – tak jako „pokleslý či zplanělý“ pozdní rytířský román – „zárodek nového“.⁴ Proto můžeme konstatovat, že rozšíření poetických možností výrazu a sociálně – kulturního účinku této lyriky nespočívá v určitém „zplanění“ estetických norem, nýbrž v tom, že tato lyrika získala nové vrstvy obecnstva.

Staročeská milostná lyrika je jasně ukotvena v této tradici středověkého milostného básnictví. Velmi blízké je jí německé milostné básnictví pozdního středověku, zvláště pak 14. a 15. století. Ve staročeských textech písní, které přináší

3 K této problematice více Kern (2002 a 2005).

4 Pojem „zplanělosti či pokleslosti“ propaguje zejména Karlheinz Stierle: Die Verwilderung des Roman als Ursprung seiner Möglichkeit. V: Hans Ulrich Gumbrecht (vyd.): Literatur in der Gesellschaft des Spätmittelalters. Heidelberg 1980 (Grundriß der romanischen Literaturen des Mittelalters, Begleitreihe 1), s. 253–313, k užití v lyrice srov. Kern (2005).

tato edice, nacházíme stejnou „lámanou“ estetiku i obdobný mnohvrstevný plán, z něhož vystupují hlavní motivy a stylové roviny. Je však velmi zajímavé, že této lyrice je vlastní širší spektrum lyrické tradice: některé z jejích motivů a textů se velmi dobře dají spojit s klasickým německým minnesangem, další pravděpodobně ovlivnila dokonce lyrika románských zemí. Zvláště příznačné je, že „paní“ je často pojmenována formou maskulina „pán“, což může být ovlivněno provensálským či starofrancouzským výrazem „midons“ (lat. „meus dominus“ – pán, panstvo).⁵ V německé oblasti není nic, co by tomuto výrazu odpovídalo. Ve staročeské lyrice se rovněž najdou stopy ovlivnění „sladkým novým stylem“ („dolce stil nuovo“).⁶ V neposlední řadě staročeská lyrika reflektuje starobylou tradici latinské vagantské poezie, což dokazuje například makarónská píseň „Detrimentum pacior“ (III.4).

V této edici chceme především vykreslit vztahy mezi staročeskými milostnými písněmi a německou milostnou lyrikou středověku. To má – odhlédneme-li od kompetencí obou vydavatelů – především dva důvody: vliv německé literatury středověku na literaturu staročeskou v mnoha směrech evidentní. V lyrice se nejedná o přímou závislost, ale tento vliv je patrný, pokud srovnáme a systematizujeme literárně-historické vlivy především na poli epiky a u středohornoněmecky píšících autorů, kteří působili v Čechách na českém královském dvoře či na jiných dvorech. Vycházíme také z poznatků o výzkumu tzv. „mladšího“ německého milostného básnictví, které jsou pro nás velmi důležité. Dají se dobře upotřebit i ve staročeské milostné lyrice.

2. K literatuře vrcholného a pozdního středověku v Čechách a na Moravě

Tyto řádky mohou přinést jen krátký nástin dějin staročeské literatury od jejích počátků až do období rozkvětu staročeské milostné lyriky.⁷ Zaměříme se na žánry, díla a kulturní procesy, které vytvořily podmínky pro její vznik a které tuto lyriku formovaly a ovlivnily.

Nejranější památky jsou i v české literatuře duchovní, jedná se o básnictví. Církev byla po celý středověk nejvýznamnější kulturní institucí a disponovala až do vrcholného středověku téměř výhradně odpovídajícími duchovními a materiálními zdroji. Skutečnost, že se kromě literatury psané latinsky vytvořilo duchovní básnictví v národním jazyce, tedy „literatura v užším slova smyslu“, je výsledkem politicko-vzdělávací ideje, provázené katechetickými zájmy. Také v tomto směru proběhl v literárních dějinách zemí Koruny české proces, který odpovídá vývoji v ostatních národních literaturách středověku: vůdčí role při

5 K tomu Baumann (1978), s. 88, srv. písně I.7, I.8 a III.2 jakož i komentáře k těmto textům v této edici.

6 Srv. komentáře k písním I.7, I.8., III.2 a III.3.

7 Více u Baumanna (1978), Schamschuly (1991).

vytvoření poetického jazyka a formálních principů (tedy metra a rýmu), vyhovujících charakteru češtiny, připadla staročeskému duchovnímu básnictví.

Na počátku stojí staroslověnské a latinské duchovní básnictví (představané především latinskou a staroslověnskou legendou o Svatém Václavovi z 10. století), následují duchovní, již staročeské písně z 12. a 13. století, např. „Hospodine, pomiluj ny“, prostá lyrická modlitba, dále pak hymnus „Svatý Václave“, jehož nejstarší strofy spadají do 12. století a jsou až do 15. století doplňovány strofami novými.⁸ Formy a metrické principy i básnický jazyk staročeské milostné poezie vyrůstají z nesrovnatelně rozsáhlejší duchovní poezie 14. a 15. století, velmi důležitou roli zde hraje i mariánská lyrika.

Počátky staročeské duchovní epiky tkví v pozdním 13. století. Korpus, který se dochoval, obsahuje legendy, opírající se jako o svůj vzor o „Legendu aureu“ Jacoba de Voragine (okolo r. 1265). Tyto legendy zřetelně ovlivnila latinská literatura. Mezi nejvýznamnější patří „legenda o Svaté Kateřině“, která byla vytvořena ve druhé, velmi plodné fázi staročeské legendistiky, v letech 1350 – 1375, tedy v době vlády Karla IV. Do tohoto období spadají i počátky staročeské duchovní prózy, jako např. sborník překladů naučných traktátů „Ráj duše“, který svůj název získal podle díla „Paradisus animae“ Alberta Velikého. Kromě překladu jeho díla zde nacházíme překlady traktátů Řehoře Velikého, Bonaventury a Davida Augšpurského. Ze stejné doby pochází i staročeský „Pasionál“, rozsáhlejší prozaické dílo, jehož základem je rovněž „Legenda aurea“, obohacená ovšem o životy „domácích“ světců (např. věrozvěstů Cyrila a Metoděje, Svaté Ludmily a Svatého Václava). Všechny tyto památky jsou velmi důležité z hlediska staročeského jazykového vývoje.

Na prahu 14. století vznikají také první díla staročeské dvorské epiky. Kulturní prostředí, z něhož vzešla, se vytvořilo na královském přemyslovském dvoře a tkví v jeho kulturním rozkvětu, na kterém se výraznou měrou podíleli důležití lyrikové a epikové z německého jazykového prostoru, píšíci ve střední horní němčině.⁹ Mnoho textů české dvorské epiky se přímo opírá o své protějšky, které vznikly v němčině na české půdě. Tak čerpá např. staročeská „Alexandreida“ (konec 13. století) vedle dalších pramenů i z německého stejnojmenného díla epika Ulricha z Etzenbachu (1280), nejvýznamnějšího středohornoněmeckého autora tvořícího v Čechách, který byl v nejužším styku s rodinou českého krále Václava II. Jemu a jeho manželce Gutě je věnováno jeho další dílo „Wilhelm von Wenden“ o Vilémovi Oranžském. Ulrich z Etzenbachu ovlivnil svým dílem také verzi „D“ díla „Herzog Ernst“ (Vévoda Arnošt), pokud nebyl přímo jeho autorem. Tato románová látka byla po celý středověk velmi oblíbená a v prozaické formě přetrvala až do novověku. Vypráví se v ní m. j. o cestě hlavního hrdiny na Východ. Je možné, že středověký román ve své verzi „D“ byl vzorem staročeského veršovaného

8 K tomuto Schamschula (1991), s. 39 a násl. a 56.

9 K tomu srv. u Baumanna (1978), Boka (XXX) a Behra (1989). Antologii středohornoněmecké lyriky a epiky z Čech v českých překladech doplněných studiemi vydali Pokorný/Bok/Stanovská (1998).

zpracování této látky „Vévoda Arnošt“ z 2. poloviny 14. století. Tato domněnka se však dá velmi těžko potvrdit, protože existují ještě jiné středohornoněmecké verze téže látky. Ve stejné době vzniká také veršovaná skladba „O Jetřichovi Berúnském“, staročeské zpracování dobrodružné větve dietrichovské epiky. Hlavním hrdinou je Dietrich – ostrogótský panovník Theoderich Veliký – jenž hrál v období vrcholného středověku v literatuře roli významného rytířského předobrazu ctností a statečnosti. Byl velmi populární v celém německém jazykovém prostoru a dobře známý i v Českých zemích, což potvrzuje Dalimilova kronika (okolo r. 1314), která se o Dietrichovi v tomto duchu zmiňuje. Na českém panovnickém dvoře tvořil svá díla i Heinrich z Freiberku. Kolem roku 1280 rozšířil tristanovskou látku, dovedenou do vrcholné podoby Gottfriedem ze Štrasburku. Jeho dílo se spolu s Gottfriedovým a ranější verzí Eilharta z Oberge stalo cenným zdrojem inspirace pro staročeského anonymního autora významné veršované epické skladby „Tristram a Izalda“ (z období let 1380–1400).

Tyto příklady osvětlují velmi jasně významnou úlohu, kterou sehrála středohornoněmecká literatura, napsaná v Čechách, na poli forem, látek a ideových koncepcí staročeského dvorského básnictví. Tato literatura staročeské literatuře ve velké míře zprostředkovala dvorskou kulturu a tuto literaturu ovlivňovala. V oblasti lyriky není tento její vliv natolik uchopitelný a zřetelný. Jisté však je, že na dvoře českého krále Václava I. působil mezi léty 1237–1241 básník Reinmar ze Zweteru, který se věnoval především gnómickému (úvahovému) básnictví. Na dvorech českých králů Přemysla Otakara II. a Václava II. působili básníci Mistr Sigeher a Friedrich ze Sonnenburku, oba v poslední třetině 13. století. Mezi jejich písněmi nacházíme i panegyrické (oslavné) písně, věnované oběma těmito českým králům. Jeden z nejvýznamnějších a nejvlivnějších lyriků doby kolem roku 1300, Heinrich z Míšně, nazývaný dle svého lejchu, oslavné písně na Pannu Marii, přídomkem „Frauenlob“ (kolem 1280–1318) měl úzký vztah k českému panovnickému dvoru krále Václava II., snad také Prahu osobně navštívil. Motivicky a stylově výrazně ovlivnil tři milostné písně Václava II., které jsou zapsány ve Velkém Heidelberském rukopisu („Codex Manesse“), o čemž je přesvědčen přední německý medievista Burkhart Wachinger.¹⁰ Král Václav II. figuruje v tomto rukopisu, který je nejznámějším sborníkem středohornoněmecké lyriky a jehož autoři jsou v rukopisu rozřazeni podle stavovského principu, hned po císaři Jindřichu VI., Konradinovi a (fiktivním) králi jména Tyrol von Schotten na čtvrtém a tedy velmi význačném místě. Skutečnost, že byl sám básníkem (nebo nechal zmíněné tři básně napsat pod svým jménem) ukazuje na kulturní význačnost minnesangu a na výsostný zájem o dvorskou poezii v Čechách 13. století.

Všechny tyto skutečnosti dokazují, že vrstva vysoké a o dvorském mravu poučené šlechty byla velmi dobře obeznámena s formami dvorské lyriky a že středověké světské básnictví zcela jistě bylo součástí dvorského života v Čechách.

10 Wachinger (1988).

Vnímáno a pěstováno bylo nejdřív ve střední horní němčině, ale také v románských jazycích.

Vliv románské jazykové oblasti lze doložit z 80. let 13. století, kdy v kanceláři krále Přemysla Otakara II. v letech 1273–1278 působil jistý „Magister Heinricus“, který pak byl zřejmě až do roku 1290 ve službách krále Václava II. a je spojován s osobou tzv. „Heinrica Italica“. Tento rétor byl autorem sbírky listin, založil také a vedl na Pražském hradě rétorickou školu. Pro staročeskou lyriku se ovšem jako důležitější jeví sbírka latinských dopisů (dictamina), v níž byly také některé vzory milostných dopisů. Autorem této sbírky je Jindřich z Isernie. Je sporné, zda tito dva autoři jsou jedna a tatáž osoba. Také další sbírka fiktivních vzorových dopisů druhé manželky krále Přemysla Otakara II. Kunhuty, adresovaných částečně manželovi, zčásti pak duchovním a příbuzenstvu, vykazuje rysy italského řečnického stylu. Autorem této sbírky je jistý „magister et dominus Bohuslaus“, zřejmě notář královny. Pravděpodobně znal „Dictamina“ Jinřicha z Isernie a mohl být i jeho žákem.¹¹

Pro českou recepci románské učenosti a básnictví měl však větší význam okruh významných osobností, sdružených kolem pražské univerzity v období vlády císaře Karla IV. (1346–1378). Z tohoto okruhu jmenujme mezi jiným dva české autory; oba studovali na Sorbonně: jsou jimi pražský arcibiskup Jan z Jenštejna (1350–1400) a slavný teolog Vojtěch Raňkův z Ježova (Adalbertus Ranconis de Ericinio, 1320–1388), který studoval na univerzitách v Oxfordu a v Paříži, kde byl v roce 1355 zvolen rektorem. Po svém návratu do Čech působil na pražské Karlově univerzitě.

České „žáky“ (scholáry) lákalo zahraničí především ve 2. polovině 14. století, kdy odcházeli do Francie a do Itálie. Můžeme na ně proto nahlížet jako na nositele a zprostředkovatele tamější kultury do českých zemí. Zmíňme v této souvislosti například bratra císaře Karla IV., Václava IV. (Václav Český), který žil mimo české země coby vévoda brabantský a lucemburský a na tamějším dvoře vytvořil, ovlivněn význačným lyrikem a hudebníkem Guillaume de Machautem, významné milostné písně psané francouzsky.¹²

Byla to však také Praha, kde se setkávali zástupci mezinárodní vzdělanosti. Nejvýznamnější osobností byl jistě Francesco Petrarca. Účastnil se již roku 1355 korunovace Karla IV. italským králem, roku 1356 stanul v čele diplomatické mise svých pánů, Viscontiů, do Prahy, kde mu byl císařem Karlem IV. propůjčen titul falckraběte.¹³

11 K názorům na identitu obou zmíněných osobností jménem Heinrich i ke sbírce dictamin „magistra Bohuslava“ se podrobně vyjadřuje Nechutová (2007), S.129–136.

12 Černý (1948), s. 234 se domnívá, že francouzský vliv na tehdejší českou teologii a na rozsáhlé oblasti českého umění 14. století (především na architekturu a malířství) byl vlivem bytostným, stejný vliv na staročeské milostné básnictví však rozhodně odmítá. V tomto směru byla literatura ovlivněna spíše italským prostředím (tamtéž, s. 235–238). Vilikovský (1940) se domnívá, že nositeli nové kultury a autory nových staročeských milostných písní jsou „žáci“, vyškolení v románském jazykovém prostoru.

13 Manfred Hardt: Geschichte der italienischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart,

Petrarkova krátká návštěva Prahy ale nezanechala žádné hmatatelné stopy ve staročeské literatuře. Nevíme, zda v Praze přednášel básně ze své sbírky „Cansoniere“.

Nastílni jsme kulturní vztahy a možné cesty, kterými do zemí České koruny pronikaly náznaky tradic tak rozdílných, jako jsou francouzské milostné básnictví, německá světská písňová tvorba vrcholného a pozdního středověku a italská lyrika dvanáctého a třináctého století. Můžeme však vycházet z toho, že v Českých zemích v době od poloviny 14. století mohlo docházet ke spojování nejrozličnějších kulturních a literárních tradic a že se staročeská lyrika utvářela na tomto základě.

Co se týče německé světské lyriky 14. a 15. století, je pravděpodobné, že tradice německého minnesangu a dvorské literatury 13. století v Českých zemích i nadále přetrvávala. To lze zřetelně rozpoznat ve staročeské epice 14. století (např. ve staročeském „Tristramovi“). Dále je tato tradice zřetelná v cenných rukopisech, např. v nádherném kodexu „O Willehalmovi“ z dílny českého krále Václava IV. (1373–1419), z této dílny pak pochází také známá Václavská bible.¹⁴ I když se sice nedochovaly obdobné rukopisné památky světské lyriky, lze si dobře představit, že v souvislosti se snahami o kodifikaci německého minnesangu v jižním Německu (Curych a Basilej, vznik „Manesského rukopisu“) ve 14. století určité sbírky tohoto umění putovaly po šlechtických sídlech také na českém území. Ozvěny minnesangu jsou ve staročeské milostné lyrice každopádně natolik zřetelné, že zde musíme hovořit o tradici, která se v Čechách nadále udržela.

Musíme však také předpokládat, že do Českých zemí pronikala také mladší, pozdně středověká německá milostná lyrika. Uvedme na tomto místě několik příkladů: Heinrich z Mügeln (polovina 14. století) je autorem, kterému přísluší důležitá funkce prostředníka mezi proudem starší a mladší lyrické tradice. Tento autor působil delší dobu v Praze. V jedné z písní z korpusu tzv. „Mnicha salcburského“, jednoho z nevýznamnějších pozdních lyriků a hudebních tvůrců evropského prostoru, je popisována cesta do Prahy na královský dvůr.¹⁵ Také další významný autor pozdního středověku Oswald z Wolkenštejna byl v úzkém kontaktu s králem Zikmundem a byl zřejmě dobře obeznámen s literárními poměry v Čechách. Vztahy k českému prostředí měl i např. Michel Beheim, jeden z nejdůležitějších německých lyriků 15. století. A skutečnost, že na českém území vznikala kolem roku 1400 ústřední díla německé literatury a podobně jako ve 13. století ovlivňovala staročeskou literaturu pozdního středověku, nejlépe potvrzuje „Oráč z Čech“ Jana ze Žatce. Toto dílo vyvěrá z produktivního

Düsseldorf / Zürich 1996, s. 134; Karheinz Stierle: Francesco Petrarca. Ein Intellektueller in Europa des 14. Jahrhunderts. München/Wien 2003, s.451f.

14 Vídeň, Rakouská národní knihovna, codex series nova 2643 (Willehalm) a cod. 2759–2764 (Václavská bible).

15 W 7 podle edice Christoph Mätze (1999).